

**ПРОЦЕСЪТ НА УНАСЛЕДЯВАНЕ ВЪВ ФАМИЛНОТО СТОПАНСТВО
ЗА УСТОЙЧИВОСТТА НА ЗЕМЕДЕЛСКАТА КООПЕРАЦИЯ
THE PROCESS OF INHERITANCE IN THE FAMILY FARM
FOR THE AGRICULTURAL COOPERATIVE SUSTAINABILITY**

**Даниела Цвяткова*, Ангел Саров
Daniela Tsvyatкова*, Angel Sarov**

Институт по аграрна икономика – София
Institute of Agricultural Economics – Sofia

*E-mail: daniela_80@abv.bg

Abstract

The inheritance and the continuity of agribusiness and the possibilities for their planning are extremely topical and increasingly significant issues, both among the scientific community and in practice. The intergenerational transition in the family farm is the most critical phase of the agricultural cooperatives' life cycle. The planning continuity should be seen as a process, not as a one-time action or event. The aim of the study is to analyze the processes of inheritance and continuity in the family farm management for the sustainability of the modern agricultural cooperative. The analysis is based on empirical evidence – case studies of family farms and agricultural cooperatives operating on the territory of Bulgaria. The constant pressure from the dynamic market environment and the stark competition reflect on the activity of modern agricultural cooperatives. This leads to the co-operation of family farms in new organizational structures and management models, and then the degree of involvement of the heirs in them is an additional factor for their sustainability increasing.

Keywords: inheritance, family farm, agricultural cooperatives, sustainability.

ВЪВЕДЕНИЕ

Фамилните земеделски стопанства имат важно икономическо и социално значение. В синхрон със земеделските кооперации поддържат традициите, обичаите, историята, автентичния фолклор и са символ на българщината в селските райони. Осигуряват трудова заетост и сплотеност на селските домакинства.

Според данни от преброяването на земеделските стопанства в световен мащаб фамилните стопанства са над 90% от всички стопанства. Те обработват около 53% от земеделската земя. Основна дейност на семейните ферми е производството на земеделски продукти за собствена консумация и производството на храни, предназначени за пазара.

Преходът между поколенията във фамиленото стопанство е критична фаза от жизнения цикъл на стопанството. Унаследяването не трябва да се приема единствено като физически акт на предаване на собствеността върху земята, но и като възможност за включването им в дейността на съвременните земеделски кооперации. Взаимодействието на икономическата (бизнес) със социалната (домакинство) среда поставя основателно въпроса за степента на взаимодействието и влиянието между фамиленото стопанство и кооперацията. Това ще засили ползите при коопериране на малките семейни ферми в нови структури и степента на участие на младите наследници като допълнителен фактор за повишаване на устойчивостта на земеделските кооперации в селските райони.

Фамилените ферми са предпочитана форма на земеделие в ЕС (Ivanov, 2008). Въпреки че в Европа имат важна роля за устойчивостта на селските райони, техният брой постоянно намалява (Darnhofer et al., 2016). Част от причините за това са все по-динамичните промени в заобикалящата ги (социално-икономическа и екологична) среда. Определяни като „мултифункционални дребни структури“, те произвеждат земеделска продукция основно за собствена консумация (Mladenova, 2005). Някои изследователи (Honey & Evans, 2007) изтъкват социалната роля на фамилените стопанства, определяйки ги като „семеен бизнес“, в който наследствената земя има изключително сантиментално значение.

Други автори (Ivanov, 2009) определят икономическото им значение и ги идентифицират като „предприятия в селското стопанство“. Като резултат от дейността им най-често се свързват със социалния, икономическия и управленския (governance) стълб на устойчивостта. Устойчивостта в селското стопанство следва да се разбира не само за минали или настоящи, а и за бъдещи изменения (Bashev et al., 2018). Затова управленските умения на собствениците и техните наследници в тези стопанства имат ключова роля за ефективността им. В тази връзка актуален е въпросът по какъв начин ще се осъществява процесът на унаследяване и каква е мотивацията за това.

Според повечето изследователи бъдещето на фамилените стопанства е в пряка зависимост от активността/пасивността в процеса на унаследяване на стопанството. Редица автори (Glover & Reay, 2013) изтъкват диверсифицирането на бизнеса и семейният дълг като мотивиращи фактори на наследниците за продължаване на семейната традиция, въпреки че икономическата възвръщаемост е минимална.

Фамилната ферма се възприема и сантиментално за съхранение на семейните ценности и унаследеното право на собственост (бизнес). То следва да се разбира като особен вид „споразумение между родители и наследници“. Обикновено тези договорености са „устни и неформални“ (Honey & Evans, 2007). Ключов фактор е емоционалната привързаност към бизнеса (Galdeano-Gomez, Perez-Mesa, Gadoy-Duran, 2016). В този продължителен процес интегриращ фактор е земята. Придобивайки тази собственост, някои от младите наследници избират и отговорността за запазване на традициите и социалната роля в съвременната земеделска кооперация.

МАТЕРИАЛИ И МЕТОДИ

Кооперирането дава възможност на фермерите да запазят собствеността си, да участват в управлението и контрола. Ползите за фамилните стопанства са свързани с достъп до входящи ресурси на преференциални цени, засилване на достъпа до пазарите, договорни изкупни цени на произведената продукция, за оптимизиране на разходите и др. Така *„Земеделската кооперация обединява доброволно селскостопански производители и собственици на земеделска земя, които чрез взаимопомощ и демократично управление задоволяват своите потребности“* (Sarov, 2017).

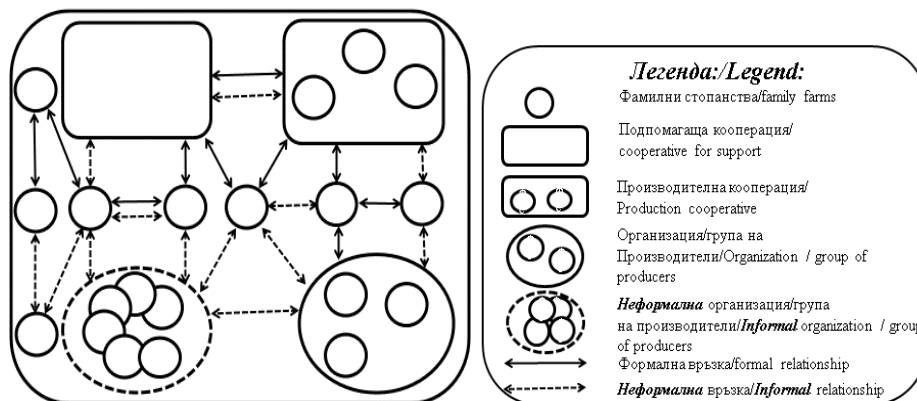
В България фамилните стопанства функционират в засилена турбулентна пазарна среда. Принудени са да адаптират своите цели, стратегии и задачи в съответствие с конкуренцията. В стремежа си да се борят по-активно с крупните конвенционални бизнес единици в земеделието те все по-често се кооперират.

След демократичните промени в страната се сформираха предимно следните две форми на земеделски кооперации: *производителни и подпомагащи*. Palazov през далечната 1947 г. детайлно ги характеризира спрямо дейността, която извършват, спрямо участието на членовете, социално-икономическата насоченост, целите, ползите от дейността, посоката на връзката с пазара и др. На практика фамилните стопанства имат възможност да избират типа земеделска кооперация. *Подпомагащата (допълваща/обслужваща) кооперация* подпомага фамилните предприятия на членовете си чрез доставка на стоки, материали и услуги, преработка на продукция и маркетинг.

От правна гледна точка двете производствени структури (кооперация и фамилно предприятие) са юридически и организационно разделени и функционират като отделни единици. При *производителната кооперация* фамилните предприятия са организационно и юридически обединени. Членовете са едновременно и заети, и собственици, и предприемачи в кооперацията. Тази форма на земеделска кооперация се разделя на подгрупи в зависимост от степента и формата на участие на членовете в дейността на организационната единица.

През последните години се направиха опити да бъдат изградени и други форми за сътрудничество (фиг. 1): организации и групи на производители, клъстери, предприемачески мрежи и други неформални форми. Предимствата на този вид коопериране се състои във възможността за набавяне на ресурси с преференциални цени, икономии от мащаба, достъп до информация, финансиране, проследяемост на бизнес процесите и управление на риска. Клъстерите и разнообразието от предприемаческите мрежи са ключови елементи на икономиката и нови съвременни форми на сътрудничество между фамилните стопанства. Колективното действие е вид стратегия за увеличаване на участието на тези стопанства в нововъзникващите съвременни пазари. Но поради непознаване на ползите им повечето от тези модели за коопериране не

се утвърдиха в българското земеделие (кълъстери и организации/групи на производители) и не получиха одобрението на земеделските производители.

Фиг. 1. Възможности пред фамилните стопанства за сътрудничество (подпомагаща и производителна кооперация, организация/група на производители, неформална организация/група)

Fig. 1. Opportunities of family farms to cooperative (assisting and productive cooperatives, organization/producer group, informal organization/group)

Източник: автора/Source: author

При вземането на решение за колективни действия от наследниците много често влияние оказват и *неформалните* правила: поведенчески характеристики, икономическа рационалност, историческа зависимост, логически действия, гъвкавост, традиции, морал, ценностна система и др. Теориите от институционалната икономика подробно обясняват механизмите на това влияние и подчертават водещата роля на личността и ценностната система в поведението на субектите (наследниците). Често обаче неформалните правила са водещи при избора на гавърнанс структура (governance structure).

Изследването се базира на информация, обобщена от осем дълбочинни интервюта (чрез казуси), проведени на територията на страната през 2014–2017 г. и покриващи всички области на планиране. Периодът на наблюдение е осъществен в динамика. Според експертите най-подходящ за подобно изследване е казусът (case study).

Този научен метод в най-голяма степен обхваща многоаспектната характеристика на процесите при унаследяване и изборът на кооперативна структура при фамилните стопанства (взаимовръзки, логически и поведенчески процеси, вземане на решения, разхлабване/размиване на правата върху собствеността, доминиране на неформалните правила над формалните права).

Той включва *събиране на информация, интервю, комбиниране на различни техники при интервюиране, интерактивни подходи, съжителство, преки наблюдения, установяване на доверие, протоколи, тестове, прегледи на записи*. Използването на казуса позволява разглеждането на взаимодействието на всички променливи фактори, протичащи в процеса на унаследяване във фамилен стопанство, обстоятелствата, поведението и характеристиката на членовете в домакинството и кооперацията. Дълбочинното изследване включва анализ на демографските характеристики на селския регион, ценности, нагласи и мотивация във фамилен стопанство. Ако в едно анкетно проучване фокусът се поставя основно върху въпросите *кой, какво, къде, колко* и се анализират предимно количествени показатели, то казусите дават отговори на въпросите *как и защо*.

Допълнителна информация е събрана и анализирана чрез анкетно проучване на 173 земеделски стопанства, извършено през 2017 г. от Националната служба за съвети в земеделието (НССЗ). Анкетата обхваща фамилни стопанства от следните области: Ловеч, Пазарджик, София област, Бургас, Монтана, Благоевград, Велико Търново, Кюстендил, Кърджали, Търговище, Смолян, Перник, Сливен.

РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЯ

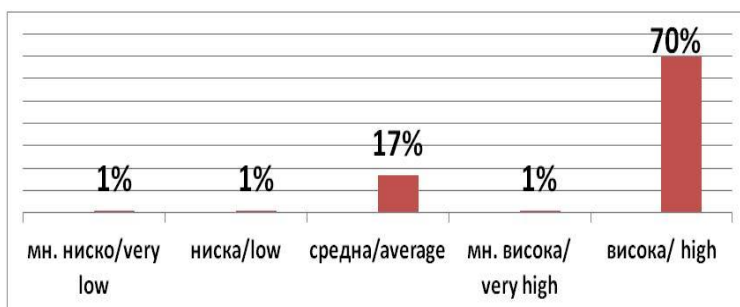
От проведеното проучване установяваме, че над 50% от земеделските стопани вече са стартирали процеса на унаследяване във фамилен стопанство. Това е естествен и логичен процес поради факта, че над 70% от интервюираните стопани са на възраст между 41 и 65 г.

Етапът на жизнения цикъл на стопанството на домакинствата често се доближава както до възрастта на собственика (Tsvyatkova, 2017), така и до очакванията му по отношение на продължаването на селскостопанската дейност (свързани с наличието или липсата на наследник и дали той е от семейството или не). Това показва дългосрочна ориентираност на собственика на семейния бизнес и ясни цели както за успеха на фермата, така и за запазване на традициите.

Младите хора имат предимство, тъй като подходът към селскостопанската дейност е предприемачески, съвременен и адаптиран към новите условия на средата. Ако разполага с инструменти и подходяща законодателна рамка, подмладеният селскостопански сектор има повече възможности да се справи с предизвикателството, свързано с продоволствената сигурност, като произвежда качествени хранителни продукти при рационално използване на природните ресурси.

Основните проблеми на младите селскостопански производители се коренят в трудния достъп до земя. Но резултатите от анкетата (70%) доказват, че наследствената земя се възприема от младите наследници като семейна ценност (фиг. 2). Процесът на унаследяване е свързан с придобиване на нови знания, умения, управленски подходи и стратегии на младите селскостопански производители. Резултатите от проучването показват, че въпреки предимно

неземеделското образование на наследниците приемствеността на семейния бизнес се приема като дълг за продължаване на семейната традиция и съхранение на изградените ценности.

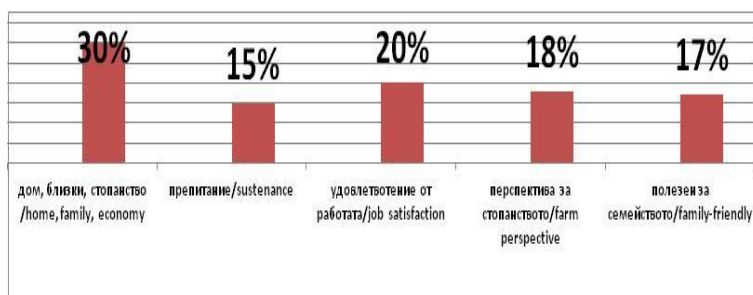

Фиг. 2. Степен на възприемане на наследствената земя като семейна ценност

Fig. 2. Degree of perception of hereditary land as a family value

Източник: автора/Source: author

Да са наследници на стопанство, ключова роля изграва близостта до дома, близките и стопанството (фиг. 3). Това е в подкрепа на тезата за социалната роля на семейния бизнес в селските райони. Според кооперативната теория основополагащи при формирането и дейността на кооперацията са следните ценности: самопомощ, демокрация, равенство, солидарност, честност, социална отговорност. Известни са и традиционните принципи, според които те са доброволни организации с отворено членство, регламентирано право на демократичен контрол от членовете, автономност и независимост, възможност за обучение и достъп до информация.

Фиг. 3. Мотивация на наследниците за приемане на фамилия бизнес

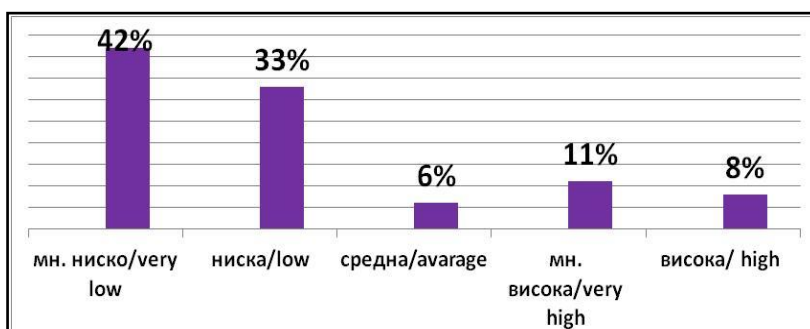
Fig. 3. Motivation of the heirs for adopting the family business

Източник: автора/Source: author

Исторически погледнато, под влиянието на политически и икономически фактори в обществото и „погледа“ на новото време променят тази концепция. Под влияние на засилената конкуренция и пазарна

турбулентния кооперацията е принудена с цел оцеляване да се фокусира предимно върху икономическите цели и да максимизира печалбата от дейността. Това прави трудно, почти незъможно разграничаването ѝ от търговските дружества, т.е. тя придобива хибридна форма. В резултат на това кооперативните принципи не са актуални и са в противоречие с еволюционните процеси на обществото. Ние установихме, че на настоящия етап в България за ръководството на кооперацията не е приоритетно увеличаването на членската маса, защото хетерогенните интереси на членовете (или бъдещи такива) обикновено не съвпадат (или само частично) с интересите на ръководството. Нашите наблюдения показват, че председателите на кооперациите предпочитат арендна форма на стопанистване на земя от нечленове (външни собственици на земя).

Според Закона за кооперациите те (нечленовете) нямат право да участват в управлението и в процеса на вземане на решения, т.е. кооперацията губи демократичността си в управлението и се игнорира кооперативната идентичност. Тя променя политиката си (отвътре навън) и от социално ангажирана организация се фокусира все повече навън. Това означава, че тези организационни структури се насочват предимно към удовлетворяване на интересите на външни крайни клиенти и все повече намаляват подкрепата си към членовете. В допълнение ние регистрирахме редица отклонения от кооперативните принципи, отнасящи се до опортюнистично поведение на ръководните органи, принципал-агент проблем, размиване на правата на собственост, ограничаване на информационните потоци, превишаване на властовите ресурси и др. Всичко това подтиква част от младите земеделски производители (наследници на членове на кооперацията) да прекратяват членството си и да се насочват към алтернативни форми на сътрудничество. За тях значението на участието във формални структури на коопериране (земеделски кооперации) е много малко (фиг. 4).

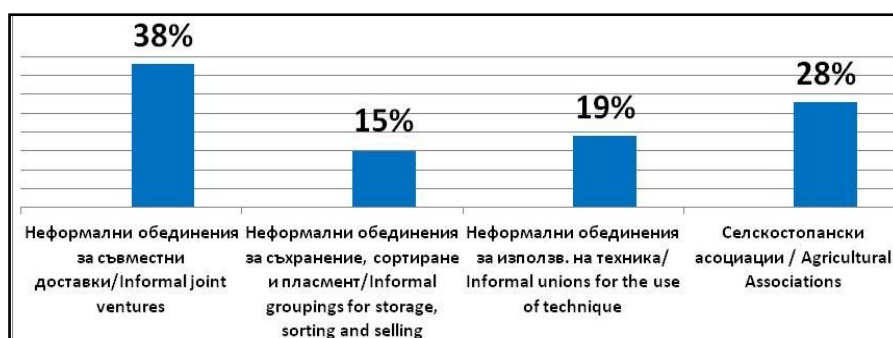

Фиг. 4. Значението за участие във формални групи на производители и/или сдружения (кооперации)

Fig. 4. The importance of participation in formal groups of producers and/or associations (cooperatives)

Източник: автора/Source: author

Те не отговарят на очакванията им за активно управление и конкурентоспособност на унаследения бизнес. В резултат на това 38% от младите наследници предпочитат да участват в неформални маркетингови обединения за съвместни доставки и др. (фиг. 5).

Фиг. 5. Предпочитания на наследниците на фамилен бизнес за коопериране
Fig. 5. Preferences of family business heirs for co-operation

Източник: автора/Source: author

Чрез участието си в подобни неформални структури те имат възможност да преодолеят своята изолираност, да получат достъп до ресурси, да подобрят пазарните си позиции, да натрупат опит, ноу-хау и като резултат – да повишат своята конкурентоспособност.

Неформалната мрежова форма е подходяща за пазари, отличаващи се със сложна и бързо променяща се конкуренция и глобализация на бизнес дейностите (а такива са повечето пазари днес).

В този контекст традиционните организационни структури и изолираните производители вече не могат „да се справят“ и затова се появява „мрежата“ като по-висша форма на организационен дизайн в различните му измерения.

През последните години с особена популярност навлиза т.нар. „интелигентно коопериране“ (smart cooperation). То се основава на активизирането на кооперирането чрез формиране на публични и частни партньорства за диверсификация, иновации в пазарното поведение, насърчаване на социалния диалог, неформалните взаимоотношения, политика за екологична насоченост, т.е. хората да съумяват да постигнат напредък и да са по-устойчиви, ако работят заедно.

ИЗВОДИ

1. От всичко дотук следва, че възможностите на фамилен стопанства да реализират по-добри резултати и успехът на унаследяването зависят най-вече от мотивацията на младите наследници да управляват фамилен си аспект и неговото влияние. Не е изненадващо и, че през

периода 2000–2013 г. броят на земеделските кооперации намалява осезаемо. През разглеждания период те намаляват почти 4 пъти, като през 2013 г. функционират 811 кооперации (НСИ, МЗХ, отдел „Агростатистика“, „Преброяване на земеделските стопанства“, 2013 г.). Това не означава, че е прекъснат процесът на унаследяване в земеделието, но в превес на предпочитаните форми са търговските дружества и неформалните структури. Ние твърдим, че земеделските кооперации са поставени пред изпитание за оцеляване през следващото десетилетие. Това заплашва тяхната устойчивост и конкурентоспособност. Откриваме причините за това най-вече в регистрираните отклонения от кооперативната идентичност и промяна на познатия традиционен (класически) модел на гавърнанс структурата в съвременната българска земеделска кооперация.

2. Културната привързаност към селското стопанство и земята, особено на потомствени семейни ферми също играе важна роля за тяхната жизненост. В процеса на провеждане на дълбочинните интервюта бяха задавани въпроси за кооперативните ценности и принципи с цел кооперацията да бъде представена като положителна социална структура, но тя не беше идентифицирана от наследниците като съвременна социална организация. Младите наследници предпочитат и избират форми на сътрудничество, където с приоритет са работата в екип, стремежът към съвършенство, иновациите, грижата за клиента, етичното поведение, високото качество на произвежданата продукция (които все повече се идентифицират с принципите в корпорациите).

REFERENCES

- Bashev, H. i kol.*, 2018. *Upravlenie i otsenka na agrarnata ustoychivost v Bulgaria i Kitay*, Izd. Avangard Prima, Sofia.
- Dixon, J.*, eds., 2003. *Approaches to assessing the impact of globalization on African smallholders*. Rome: Food and Agriculture Organization.
- Galdeano-Gomez, E., Perez-Mesa, J., Gadoy-Duran, A.*, 2016. The social dimension as a driver of sustainable development: the case of family farms in southeast Spain, *Sustainability Science*, March 2016, Volume 11, Issue 2, pp. 349–362.
- Glover, J., Reay, T.*, 2013. *Sustaining the Family Business with Minimal Financial Rewards, How Do Family Farms Continue?* Sage journals, November 2013.
- Hill, B.*, 1993. The “myth” of the family farm: defining the family farm and assessing the importance in the European Community, *Journal of Rural Studies* 9 (4), 359–370.
- Honey, R., & Evans, M.*, 2007. Great expectations: Inheritance, equity and the family farm. *Legal Issues in Business*, 9, 47–58.
- Ivanov, P.*, 2009. „Familното стопанство – основа на съвременното земеделие“, sp. *Agrokompas*, may 2009 str. 40–43.
- Ivanov, P.*, 2008. „Familното земеделие, агробизнесат и глобализацията“ sp. *Agrobiznesat*, br. 4, 2008 str. 32–33.

- Mladenova, M.*, 2005. Problemi na funktsioniraneto na familnite zemedelski stopanstva i nasoki za tyahnoto razvitie, Ikonomoka i upravleshnie na selskoto stopanstvo, 50, 1/2005, str. 12–21.
- Nikolov, D.*, i kol., 2015. Sastoyanie i perspektivi za razvitie na malkite zemedelski stopanstva. Izd. Avangard Prima, Sofia. Ot tuk mozhe da se polzva mnogo informatsiya.
- NSI, MZH, otdel "Agrostatistika", Prebroyavane na zemedelskite stopanstva, 2013 g.
- Palazov, I.*, 1947. Teoriya i praktika na kooperatsiyata, Sofia.
- Sarov, A.*, 2017. Upravlenie na zemedelskite kooperatsii – predizvikelstva i perspektivi, IAI. Disertatsionen trud za prisazhdane na NOS „Doktor“.
- The World Bank, 2003. Reaching the rural poor – a renewed strategy for rural development, Working Paper № 30411.
- Tsvyatкова, D.*, 2017. Predpriemachestvo v zemedeliето – rolyata na zhenata v upravlenieto na zemedelskoto stopanstvo, IAI. Disertatsionen trud za prisazhdane na NOS „Doktor“.
- Darnhofer, I.* et al., 2016. The resilience of family farms: Towards a relational approach. Journal of Rural Studies, Volume 44, April 2016, pp. 111–122, Elsevier.